

PORTO ALEGRE-FATSA: YEREL DÜZEYDE “DEMOKRASİYİ DEMOKRATİKLEŞTİRMEK” ÇABALARI ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

Yavuz Yıldırım

Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Araştırma Görevlisi

• • •

Özet

Bu çalışmada “demokrasiyi demokratikleştirmek” olarak formüle edilebilecek yaklaşım, iki örnek üzerinden analiz etmek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, yerel düzeyden demokratik değerleri geliştiren ve demokrasiyi tabana yayarak farklı bir tür demokratik işleyiş öneren iki örnek, Porto Alegre (Brezilya) ve Fatsa (Türkiye) deneyimleri, genel bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Demokratik ideallerin, modern yaşamın içinde, ona uygun bir şekilde hayata geçirilebileceğini savunan “demokrasiyi demokratikleştirmek” yaklaşımı, bireysel otonominin genişletilerek merkezi etkenlerin gücünü kırmayı amaçlamaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde karar alma süreçlerinde yeni araçların geliştirilmesi ve özellikle yerel düzeyden katılımın artırılması yönünde çabalar, bu süreçte atılan önemli adımlardır. Porto Alegre ve Fatsa örnekleri de, “demokrasinin yeniden düşünülmesi” yönündeki tartışmalar için, teori ile pratik arasında bir bağ kurulabileceğini göstermiştir. Halkın direkt katılımı ile temsilcilerin işbirliği şeklinde yürüten sistemlerle bu örneklerde, demokratik anlayışın meşruluk temeli yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Katılımcı demokrasi, demokrasiyi demokratikleştirmek, Porto Alegre, Fatsa, taban demokrasisi.

Porto Alegre-Fatsa: A Comparative Study About Democratizing Democracy Approach

Abstract

This article aims to analyze the “democratizing democracy” approach through two cases: Porto Alegre in Brasil and Fatsa in Turkey. These cases that had created different participation options to improve local democratic processing and had suggested a different democratic culture will be examined. The democratizing democracy approach that argues to realize democratic ideals within modern life and its resources aims to improve individual otonomies and to break down the strong effect of central power. In order to this aim such efforts in the world wide that try to create some new resources or options on the decision-making process and especially to increase participation on the local level are crucial attempts. These cases refers to the link between theoretical and practical areas for the debates about “rethinking democracy”. The participative bodies that realize in the different political culture are important patterns for the different experiments that could shape with the new demands.

Keywords: Participative democracy, democratizing democracy, Porto Alegre, Fatsa, grass-root democracy.

Porto Alegre-Fatsa: Yerel Düzeyde “Demokrasiyi Demokratikleştirmek” Çabaları Üzerine Bir Karşılaştırma

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı, iki örnek temelinde demokrasiyi demokratikleştirmek olarak özetlenebilecek yaklaşımı genel hatlarıyla analiz etmektir. Liberal demokrasinin sınırlılıklarına odaklanan ve demokratik işleyişin tabandan örgütlenerek farklı bir biçime hayata geçirilebileceği teziyle hareket eden bu çalışmada, konu ile ilgili temel argümanlar açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle demokrasi teorisine dair genel bir açıklama yapıldıktan sonra, demokrasinin nasıl uygulanacağı ve nasıl uygulanması gerektiğine dair tartışmalara değinilecektir. Ardından, yerel düzeyden demokratik değerleri geliştiren ve demokrasiyi tabana yayarak farklı bir tür demokratik işleyiş öneren iki örnek, Brezilya'nın Porto Alegre ilindeki ve Türkiye'nin Ordu ili Fatsa ilçesindeki deneyimler, genel bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Örneklerin, demokrasinin tarihi ve kültürel olarak “yerleşik” olmadığı ülkelerden seçildiği bu noktada vurgulanmalıdır. Buradaki amaç, liberal demokratik gelenekten beslenen ama ona tümüyle bağlı kalmayan farklı çabaların, dünyanın bir çok yerinde üretilmeye çalışıldığıdır. Demokrasiyi radikal bir biçimde farklı algılayan bu iki örnek, bundan sonraki çabaların da önünde bir rehber olarak bulunmaktadır. Bu bağlamda, kapsamlı bir incelemeyi ve karşılaştırmayı hak etmektedirler.

Demokrasi kavramına dair tartışmaların genişliği akılda tutulacak olursa, bu çalışmanın literatüre tamamen hakim olmasının iddialı bir öneri olacağı ortaya çıkar. Buradaki amaç, demokrasiyi yerel düzeyden geliştirmek bağlamındaki tartışmalara bir ışık tutarak, iki örnek üzerinden, okuyucunun zihninde genel bir yol haritası çıkarmaktır.

I. NASIL BİR DEMOKRASİ?

Demokrasinin tanımı üzerine temel bir uzlaşma olsa da, kavramın nasıl hayata geçirileceği konusu her dönemde tartışmalı olmuştur. Siyaset bilimi ve siyaset felsefesi alanlarında, kavramın uygulanma alanları farklı perspektiflerden ele alınabilmektedir. Temel olarak demokrasi halkın onayına ve onun tercihine dayanan bir sistem olarak nitelendirilir. Ancak, demokrasinin hangi ideallerle hareket etmesi ya da onun bir idealler sistemi dışında salt bir yönetim şekli olup olmadığı tartışmaları, literatürün iki farklı kanadını temsil eder. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte zaferi ilan edilen liberal demokrasinin, dünyanın çeşitli yerlerindeki siyasi ve sosyal sorunlara çözüm üretmediği artık daha yüksek sesle ifade edilmeye başlamıştır. Hukukun üstünlüğü ve serbest seçimlere dayanarak meşruluğunu sağlayan liberal demokrasi, tüm kavramların sorgulanabilirliğinin arttığı günümüzde, farklı toplumsal kesimler için meşruluk taşımamaya başlamıştır. Demokrasinin nasıl uygulanmasına dair tartışmalar, tam da bu noktada devreye girer. Parekh'in (1993:165) de vurguladığı gibi tarihsel süreçte ve farklı kültürlerde insanların farklı haklar talep etmeleri; özgürlük, mülkiyet, girişim ve ifade hürriyeti gibi kavramlara atfedilen anlamın sürekli sorgulanması, liberal demokrasilerin sürekli bir gerginlik içinde yaşamasına neden olmuştur. Esasen bu liberal demokrasinin içinde bulunduğu yapısal durumu, "özgürlük ve eşitlik arasındaki gerilim" olarak tanımlamak da mümkündür (Şaylan, 1998:32). Modern demokrasi teorisindeki farklı konumlanmalar, söz konusu özgürlük-eşitlik geriliminde gösterilecek hassasiyet ekseninde şekil almaktadır. Ruth Collier (1999: 1) de benzer şekilde şu soruyu sorar:

"demokratik bir rejim, isteksiz elitlerin elinden iktidarı çekip alan ezilen ya da dışlanan grupların aşağıdan kazandığı bir zaferin sonucu mu yoksa iktidarda olan ya da yükselen ekonomik grupların, gücü kendi siyasi gündemlerini sağlamak için veya siyasi pozisyonlarını güçlendirmek için kullanmadığı yukarıdan bir yarış mı? Bu soru direkt olarak liberal demokrasinin doğasına odaklanan bir diğer soruyla ilgilidir: Liberal demokrasi ile halkın kendi özgün hükmü ya da halk egemenliği arasındaki bağlantı nedir?"

Linz ve Stepan (1996:7) yerleşik bir demokrasi için demokratik koşulların sadece siyasi alanda değil, ekonomi, sivil toplum, kamu yönetsel yapı ve yasal düzen içinde de yerleşik olması gerektiğini belirtir. Ancak bu beş yapının birbirine kenetlenmesi ile insan haklarına saygılı, hukukun üstünlüğünün yol gösterici olduğu, sivil toplumun kurumsal çerçeve üzerinde anlaşma gösterdiği ve sorunların bu çerçeve üzerinde çözüldüğü, siyasi

özgürlüklerin ve çoğulculuğun bulunduğu bir yapı yaratılabileceği belirtilir. Buna göre, “demokrasi bir rejimden öte, karşılıklı eylem sistemidir (interacting system) (...) Tam olarak yerleşmesiyle birlikte demokrasi, başarıya ulaşmak için hesaplamalar kadar, rutinleşen ve toplumsal, kurumsal ve hatta psikolojik yaşamda derinlemesine işleyen bir hal alır” (Linz/Stepan, 1996: 13). Diğer bir ifadeyle Linz ve Stepan’ın çizdiği ideal çerçeve, liberal demokrasinin işlemesi için bir reçetedir. Laclau ve Mouffe (1992) ise liberal demokrasinin bu haliyle işlemez olduğunu ve ancak kavramın derinleştirilip genişletilmesi ile günümüzün koşullarına uygun hale gelebileceğini belirtir. Bunu gerçekleştirmenin yolu, Laclau ve Mouffe’a göre, farklı kimlikleriyle birbiriyle eklenemediği için çoğulculuğu tam olarak yansıtmak üzere ilişkiler dayanan ve aşkın hedeflere yönelik olmadığı için belli konsensüs kalıplarına sıkıştırılmayan bir radikal demokrasidir.

Dolayısıyla, demokrasinin nasıl uygulanacağı ile ilgili genellemelerin iki uç arasında salındığını söylemek mümkündür. Bunlar, elitler arası görüşmeler ve yerleşik kurumsal yapı içinde ilerleyen, mülkiyetin korunması ve hukuk önünde eşitlik gibi temel liberal değerlerin üstünde yükselen ve genel seçimlere dayanan, yönetsel boyutu ağır basan bir demokrasi ile halk egemenliğinin tam olarak yansıtıldığı, kitle hareketlerinin belirleyici olduğu, tabandan örgütlenen ve belirli ideallerle hareket eden bir demokrasidir. Ruth Collier, bu ikili analitik çerçeveyi, “sınıf yaklaşımı” ve “elit-tercihi yaklaşımı” olarak gruplar (1999: 11-12).

Tarihsel olarak bakıldığında, oy verme hakkının genişlemesi ve seçimlerin yaygınlaşması ile yürütülen yönetsel anlamda demokrasinin yerini yeni toplumsal özgürlüklerin ve taleplerin aldığı görülmektedir. Demokrasinin yerleşmesinde ve işlerlik kazanmasında kritik öneme sahip olan sınıfsal tabanlı örgütler, 20. yüzyılın ikinci yarısında etkisini daha çok sivil toplum kuruluşlarının eline bırakmıştır. Böylece, demokratik bilinç gelişmeye ve daha geniş kitlelere yayılmaya başlamıştır. Ancak yeni yüzyılın başlarında olduğumuz bugünlerde, sadece örgütlü yapıların içinde değil, bireylerin salt kendi varlıklarıyla siyasetin öznesi ve nesnesi haline geldiği görülmektedir. Toplumsal hareketlerin sıkı örgütlü yapılar içinde değil daha farklı bileşenlerde işlediği örnekler, yakın tarihte sıkça karşılaşılan bir durumdur. Değişen hayat tarzları ve toplumsal hareketlilik tarzlarına bağlı olarak, demokratik direncin farklı şekillerde hayata geçirilebileceği savunulmaktadır (Hardt/Negri, 2004). Bu bağlamda, demokrasinin kökenlerini yeniden keşfetme, tabandan yeni bir içerik kazanması yönündeki çabalarda da artış görülmektedir.

II. DEMOKRASİYİ TABANA YAYMAK

Küreselleşme, ulus-devlet ve liberal demokrasinin işleyişi konularındaki tartışmaların kesişim kümelerinden biri, merkezi yapıların içinde bireyin karar alma süreçlerinde etkisinin gittikçe azaldığı yönündeki eleştiridir. Buna göre, yürürlükteki siyasal sistemin kemikleşmiş işleyişi bir yandan yaşanan yeni sosyo-ekonomik krizlere çözüm üretmez hale gelirken öte yandan kişilerin sisteme, kendilerini ona ait hissetmelerini sağlayacak, etki mekanizmaları gittikçe azalmaktadır (Held, 1995). Bu yöndeki görüşler liberal demokrasilerde, temsil mekanizmasına sabitlenen demokratik geleneğin yeniden canlandırılarak, karar alma süreçlerinin daha açık ve tartışılabilir olmasını talep eder. Bu bağlamda siyaset yapma alanını genişleterek, daha katılımcı yapılar kurmak hedeflenir (Barber, 1995; Kahraman vd. 1999). Böylece, bireylerin yeni meşruluk alanları için siyaset dışına çıkma ve çözümü hukuk-dışı yapılarda arama yanlısının da önüne geçileceği düşünülmektedir. Ulus-devletin egemenlik alanlarında bile daraltıcı etkiler yaparak toplumlar üzerinde belirleyici konuma gelen küresel mekanizmalara karşı, farklılıklara ve çoğulluğa vurgu yapan tepkiler, merkezi güçlerin karşısında yerelin sesinin daha çok duyulması gerektiğini vurgulamaktadırlar (Yıldırım, 2003).

Bu çerçevede, demokratik ideallere bağlı kalarak, siyaset yapma sürecini bireylerin daha etkin olacağı bir şekilde organize edilmesine dair görüşler, demokrasinin yeniden düşünülmesini gerekli kılar. "Demokrasiyi demokratikleştirmek" olarak da özetlenen bu yaklaşım, demokratik işleyişin tabana yayılarak daha katılımcı bir yönetim kurmayı hedefler. Demokratik ideallerin, modern yaşamın içinde, ona uygun bir şekilde hayata geçirilebileceğini savunan söz konusu yaklaşım, bireysel otonominin genişletilerek merkezi etkenlerin gücünü kırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, karar alma süreçlerinde yeni araçların geliştirilmesi ve özellikle yerel düzeyden katılımın artırılması yönünde çabalar bulunmaktadır. Çünkü yeni çağın gereksindiği demokrasi anlayışının, toplumsal çoğulluğu yansıtacak bir şekilde kurgulanması gerektiği savunulmaktadır (Mouffe, 1993). Söz konusu yapılanmanın tek bir biçimde olmayacağı ancak demokrasinin tabana yayılması yoluyla farklı biçimlerde hayata geçirilebileceği düşünülmektedir. Amaç, demokratik süreçleri daha çok alana yaymaktır (Fung/Wright, 2001; Wall, 2000; Warren, 2000). "Tabandan demokrasi" (grass-root democracy), "komşuluk demokrasisi" (neighbourhood democracy), yerel demokrasi (local democracy) gibi farklı biçimlerle de ifade edilen bu yaklaşımda, devletin büyüyen ve hantallaşan yapısında sesi duyulmayan bireyin, salt oy verme gücü dışında farklı konumları ve öz nitelikleri ile siyasette yeniden söz sahibi olması için yolların aranmasını savunulur (Yıldırım, 2003; Anderson, 2003). Bu açıdan yerel düzeyden, karar verme süreçlerine tam bir katılım ile temsili

demokrasinin sınırlılıkları aşılarak, meşruiyet zeminini yeniden kurmak hedeflenmektedir.

Bu yaklaşımın sloganlarından biri de “demokrasinin merkezsizleştirilmesi” (decentralisation of democracy) ifadesidir. Bu noktada kastedilen düşünce, demokrasinin onu oluşturan asıl birimler olan bireylere doğru yayılması, merkezi bir kurumun politikayı tekeline almasının da önüne geçmek demektir. Lummis’e (1996:28) göre, “demokrasi her durumda merkezi güçlerin eleştirisini yapmaktadır.” Dolayısıyla, merkezi yapılara sıkıştırılan karar alma süreçleri ve burada alınan kararları reddi veya onayı şeklinde işleyen bir demokrasi, aslında “halkın yönetimi” anlamına gelmemektedir. Demokrasinin merkezsizleşmesi ile, katılım süreçlerinin genişletilerek temsili demokrasiye doğrudan demokrasi boyutunun katılması öngörülmüştür. Yıldırım’ın (2003:117) aktardığı gibi “insanların yaşam kalitesini ve çevresini etkileyen tüm önemli yönetsel kararlar, ulusal politikaların yapıldığı tek yerde mi yoksa farklı mekanlardaki farklı deneyim, ilişkiler, özgeçmiş ve politik görüşlerde olan insanlar tarafından mı oluşturul[acağına]” dair bir soruya verilecek cevap, politikanın üreticisi olmak ile onun tüketici olmak arasında temel bir farka işaret eder. Özetle “demokrasi yerelleştikçe, demokrasinin amaçsal bir hal almasının da önüne geçilir” (Kahraman vd., 1999:17).

Yerel düzeyden demokratik idealleri gerçekleştirmeye çabalayan örneklerin sayısı dünya çapında gittikçe artmaktadır. İngiltere’de, Islington ve Birmingham (www.islington.gov.uk/democracy; www.birmingham.gov.uk) şehirlerinde hayata geçirilen Kent Konseyleri’nin benzerleri Türkiye’de de Urla ve Karşıyaka gibi yörelerde uygulanmıştır (Erten, 2002). Benzer şekilde Hindistan’ın Kerala eyaletinde yürütülen katılımcı yönetim uygulaması (Fung/Wright, 2001), Uruguay’da El Alto’nun Aymara şehrinde enerji politikaları konusunda yükselen taban hareketi (Ramirez, 2006), Zapatistaların Meksika’da yıllardır süren devrimci mücadelesi ve “Öteki Kampanyası” (Özünü, 2006), Brezilya’nın Porto Alegre şehrinde hayata geçirilen katılımcı bütçe uygulaması bu örneklerden sadece birkaçıdır.

III. İKİ FARKLI YEREL YÖNETİM DENEYİMİ: PORTO ALEGRE VE FATSA

Bu bölümde, yürürlükteki demokratik mekanizmaları genişleterek, yerel düzeyde halk yönetimi vurgusunun geliştirilmesi için adımlar atan iki örnek-Brezilya’nın Porto Alegre şehrindeki katılımcı bütçe uygulaması ve Ordu’nun Fatsa ilçesinde kısa bir süre yürürlükte kalabilse de uygulanan katılımcı politikalar, genel bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Amaç, farklı siyasal

kültürlerden iki örnek aracılığı ile liberal demokratik sistemi derinleştirip genişletme çabalarının pratik yansımalarını ortaya koymaktır.

Yukarıda kısaca sıralandığı gibi, dünyanın bir çok yerinde yerel düzeyden demokrasinin geliştirilmesi ya da var olan demokratik işleyişin değiştirilmesi yönünde çabalar görülmektedir. Bu farklı deneyimler, daha önce çerçevesi çizilen, "demokrasiyi demokratikleştirmek, bireysel otonomiye geliştirmek ve merkezi güçlerin hakimiyetini kırmak" yönündeki, teorik taleplerin farklı boyutlarda uygulamaya geçirildiğinin de göstergeleridir. Son dönemlerde Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği'nin merkeziliğe karşı yerelliğe vurgu yapan kararları, Kent Konseyi gibi yapıların oluşmasını sağlamıştır. Bu konseylerde yerel ve merkezi yapıların bir araya getirilmesi amaçlanmaktadır. Ancak bu tip oluşumlardan bağımsız girişimler, daha özgün deneyimler olarak incelenebilir. Porto Alegre ve Fatsa deneyimleri bu özgünlükleri taşıdığı için, ayrı bir konumda incelenmelidir. Bu deneyimlerin teknik detaylarına girmeden, kurdukları yapılar kısa bir karşılaştırmaya tabi tutulacaktır. Esasen, 1977 seçimlerinin yenilenmesinin ardından, Ekim 1979-Nisan 1980 arasında Belediye Başkanı Fikri Sönmez öncülüğünde yalnızca 9 ay yaşatılabilen Fatsa deneyimi ile, 1990'lı yılların başında temeli atılan ve değişik siyasi görüşteki belediye başkanları tarafından yürütülmeye devam eden Porto Alegre deneyiminin kurumsal bir karşılaştırmasını yapabilmek mümkün görünmemektedir. Ancak her iki uygulamanın da fikirsel ortaklıkları, bir karşılaştırmanın temellerini oluşturur.

i) İki Ülkenin Genel Siyasi Kültürü

Öncelikle iki ülkedeki siyasi kültürün genel bir çerçevesini çizmek gerekirse, belirtilmesi gereken temel nokta Brezilya siyaseti ile Türkiye siyasetinin benzerlikler gösterdiğidir. Hem Brezilya hem de Türkiye, tarihsel olarak buldukları coğrafyanın etkileyici gücü olmaktan ziyade etkilenen unsurları olmuşlardır. Toplumsal olarak köylülük sorununu ve feodal kurumların varlığını sağlam bir şekilde aşamayan her iki ülkenin de geçirdiği süreçler, dışsal faktörlerden fazlasıyla etkilenmiştir. Her iki ülkenin siyasi kültürlerinde askeri darbelerin etkisi belirleyici olmuştur; demokratikleşme süreçleri dalgalı ve sıkıntılı olmuştur.

Bu maddeleri kısaca detaylandırmak gerekirse, gerek Brezilya'nın gerekse Türkiye'nin büyük ve dönüştürücü toplumsal devrimler geçirmediğini belirtmek gerekir. Demokrasinin ve diktatörlüğün kökenlerini toplumsal yapılarda arayan Barrington Moore'un artık klasik olan çalışmasında belirttiği gibi, "köylülerle işçilere karşı kentteki ve kırdaki üst sınıfların çıkarlarının çakıştığı yerlerde, demokrasiye elverişli olmayan bir sonucun doğması olasılığı

yüksektir” (Moore, 2003:492). Bu tespiti, hem Brezilya hem de Türkiye demokrasilerin yerleşik olmamasında belirleyici olduğu savunulabilir. Moore’un demokrasinin varlığı burjuva sınıfının etkinliğine bağladığı hatırlanırsa, her iki ülkede de bağımsız ve güçlü bir burjuva sınıfının gelişmediği görülür. Üst sınıfların monarşik yapılarla güçlü bağları ve tarımın ticari bir boyut almaması, bu gelişimin önündeki en önemli engellerdendir (Moore, 2003: 486). Öte yandan toplumsal devrimlerin gerçekleşmemesi, devlet yapısının sürekli krizlerle boğuşa da köklü bir dönüşüm geçirmesini engellemiştir. Skocpol’un (2004:72) belirttiği gibi, “toplumsal devrimler sınıf ilişkilerini, toplumsal değerleri ve toplumsal kurumları değiştirdikleri ölçüde devlet yapılarını da değiştirirler.” Dolayısıyla, hem Brezilya’da hem Türkiye’de, geçmişten köklü bir kopuşun olmaması, modernleşmenin kurumsal olarak gelişmemesinin ve feodalizm kökenli kimi sorunları kronikleşerek zaman içinde yinelenmesinin önünü açmıştır.

Uluslararası etkenlerin varlığı da her iki ülkenin siyasetin de belirleyici olmuştur. Skocpol’un (2004: 78) vurguladığı gibi “devlet biri sınıflara bölünmüş sosyoekonomik yapılarda diğeri uluslar arası devletler sisteminde yatan iki yüzeye sahiptir”. Bu bağlamda uluslararası koşullar ve baskılar ile sınıf yapılı ekonomiler ve siyasal olarak örgütlenmiş çıkarlar arasındaki ilişkiler toplumların geçirdiği dönüşümde etkili özelliklere sahiptir. Gerek Brezilya gerekse Türkiye, söz konusu ilişkilerin, demokrasi lehine ilerlemediği coğrafyalar olmuştur. Türkiye örneğinde, 1923’te kurulan yeni Cumhuriyet devletinin bir ulus yaratma projesi, bir çok iç çelişkiyle birlikte önce II. Dünya Savaşı ardından Soğuk Savaş’ın gerilimli atmosferinden yoğun bir biçimde etkilenmiştir. Toplumsal örgütlülüğün 1961 Anayasası’nın özgürlükçü hükümleriyle bir nebze genişlediği siyasi atmosfer, askeri güçlerin rejimin üstünde vesayet öngören yaklaşımları (İnsel, 2002); üst sınıfların askeri müdahaleye meşruluk kazandıran yaklaşımları ile 1980 askeri darbesi ile kesintiye uğramıştır (Zürcher, 2004; Akşin, 1995). Brezilya’da da işçi sınıfının, örgütlü kesimin demokrasinin yerleşmesinde güçlü bir etkisinin olmadığı; sadece yerleşmesinde ve genişlemesinde etkili olduğunun altı çizilmektedir (Collier, 1999: 130). Türkiye’yle benzer şekilde siyasi kültürün otoriter yapı ve askeri müdahalelerle şekillendirilmesi, siyasi hayatı sınırlayan yasal engeller, var olan partilerin programsızlığı ve etkisizliği, diğer öne çıkan olumsuz boyutlardır (Collier, 1999: 135). Brezilya’nın patrimonial bir yapıya ve patronaj ilişkilerine dayanan siyasi kültürü nedeniyle, siyasi atılım gösteremediği bir çok kaynaktan ifade edilmektedir. (Koonings, 2004; Gandin/Apple, 2002; Avritzer, 2000). Bununla birlikte, tıpkı Türkiye gibi, Brezilya’nın da “süper güç” ABD ile olan ilişkileri, demokrasi tarihini etkilemiştir (Hurrell, 1996). Her iki ülke üzerinde de Soğuk Savaş döneminin,

ABD çıkarlarına uygun politikalarla geçirildiğinin ve demokrasinin kurumsal boyutunun ötesinde toplumsal kökenlerinin gelişmesinin engellendiği söylenebilir. Her iki ilke için de dış faktörlerin, iç dinamikleri tetiklediği söylenebilir.

Linz ve Stepan da (1996: 166-190) Brezilya'nın demokrasiye geçiş sürecinin temellerinin askeriye tarafından kontrol edildiğini belirtir. Linz ve Stepan, Brezilya örneğinde demokratikleşmenin önündeki en temel sorunlar olarak ekonomik eşitsizlikler; bununla birlikte politik parti sistemi tam olarak oturmamış; politik koalisyonlar başarısız olmasını sıralar. Yapılan anketlerde Brezilya halkının demokrasiye olan inançsızlığına dair sonuçların varlığına dikkat çeken Linz ve Stepan (1996: 175), bunun en önemli nedenlerini halkın, devletin kurumsal ve normatif yapısına karşı güvensizlik ve adalet sisteminin daha güçlü olanı koruduğuna dair düşünceleri olduğunu belirtir. Düşüncülere göre, Brezilya yerleşik olmayan bir demokrasi örneğidir (Linz/Stepan, 1996: 187).

Brezilya'nın siyasi tarihine bakıldığında, 1964 ile 1989 arasındaki uzun askeri hakimiyet dönemi dikkat çeker. Bu süreçte iktidarı kontrolünde tutan askeri güçler, kimi açılımlara izin verse de temel olarak demokrasiye geçişe sıcak bakmamışlardır. Huntington'a göre (1991: 122) 1973'teki seçimlerle birlikte başladığı belirtilen geçiş süreci döneminde (*abertura*-açılım) gerçekte bir kopma olmamıştır ve Brezilya'nın hangi anda diktatörlük olmaktan çıkıp bir demokrasi haline geldiğini söylemek hemen hemen imkansızdır. Bu dönemde hayata geçirilen özelleştirme politikaları, toplumsal zenginliğin dağılımında ve kurumların meşruluğunun sağlanmasında, uzun vadede zarar verici bir rol de oynamıştır (Linz/Stepan: 170-175). Ancak hem Brezilya'da hem Türkiye'de otoriter dönemlerin içinde, demokrasiye geçişi destekleyen reformcuların etkisinin de altını çizmek gerekir. Huntington (1991), askerleri yönetimlerin 1982'de Türkiye'de ve 1973'de Brezilya'da seçimlere başverdükten sonra, otoriter yönetimlerin aleyhine çıkan sonuçları "şaşırtıcı" olarak nitelendirir.

Huntington'a göre (1966), Batı geleneği dışındaki ülkelerin siyasi anlamda modernleşmesi için, tıpkı Kıta Avrupası'ndaki ülkelerin 19. yüzyılda yaşadığı süreç gibi, otoriter yönetimlere ihtiyacı vardır. Huntington (1966: 408), özellikle Latin Amerika'daki ülkelerde, katı sosyal yapı ve sosyo-ekonomik değişikliğin olmamasının politik düzensizlik ve politik kurumların zayıflığı ile birliktelik gösterdiğini belirtir.

Özetle, her iki ülkede de güçlü bir demokrasi geleneği bulunmazken, siyasi istikrarsızlık temel belirleyici olmuştur. Merkezi geleneği güçlü olan Türkiye'de yerel düzeyden güçlü dönüştürücü hareketlerin yaratılmadığı ya da bunların merkezi yapının engeline takıldığı bilinen bir gerçektir. Özellikle

cumhuriyetin ilanı ile birlikte başlayan yeni süreçte, ekonomik anlamda kalkınmayı sağlamak için uygulanan devletçilik ilkesi, sosyo-politik yansımalar da bularak daha büyük etkiler yaratmıştır. Bir askeri darbenin sonucu olan 1982 Anayasası'nda da sıkça tekrarlanan “devletin ve milletin bölünmez bütünlüğü” ilkesi çerçevesinde, her türlü yerel hareketlilik, bölücülük bakışıyla yargılanmıştır. Brezilya'da ise, 1988'te yeni federal anayasanın kabulüyle rejimin özgürleştirilmesinin önü açıldı. Anayasa, geniş çapta mali özerklik sahibi, eyaletlerin yerel vergi oranlarını ve belli sınırlar içinde, kendi anayasa hukukunu belirleyebildiği, belediyelerin lehine kapsamlı bir adem-i merkeziyetçi bir yapı kurmuştur. Aşağıda detayları verilecek olan Porto Alegre şehrindeki uygulamalar, bu olanaktan, Anayasa'nın 116. maddesine -“bütçe yönlendirilmesinin her aşamasında halkın katılımının gerekliliğine”- atıfta bulunarak hayata geçirilmiştir (Gret/Sintomer, 2004: 26).

ii) *Porto Alegre-Fatsa: Benzerlik-Farklılık*

Karşılaştırma eksenini biraz daha daraltacak olursak, Porto Alegre deneyiminin temel farkı ve avantajı, dönemsel siyasi konjonktürün, belediye yönetimini Fatsa'daki kadar zorlamamış olmasıdır. Meclisin cumhurbaşkanını seçememesi, seçimden en yüksek oyu alan partinin güvenoyu alamaması, artan şiddet olayları ve suikastler, sağ ve sol siyasi yapıdaki bölünmüşlük, Türkiye'nin 1970'lerin sonlarındaki siyasi ve sosyal anlamda istikrarsız ve sıkıntılı döneminin öne çıkan sorunlarıydı. Bu süreçte, artan toplumsal hareketlilik içinde hayata geçirilmeye çalışılan Fatsa deneyimi, mevcut siyasi iktidara taban tabana muhalif bir girişim olarak fazla ayakta kalma şansı bulamamıştır. Ancak, Porto Alegre, Brezilya sosyo-ekonomik kültürü içinde bir istisnayı oluşturmaktaydı. Toplumsal zıtlıkların ve ekonomik eşitsizliklerin en az göze battığı şehirlerden biri olan Porto Alegre, eğitim düzeyinin yüksekliği ile de diğer Brezilya şehirlerinden ayrılmaktaydı. Ülkenin güneyinde bir liman kenti olan Porto Alegre'nin toplumsal kökenlerini Avrupalı göçmenler oluşturmaktaydı (Gret/Sintomer, 2004: 26-29). 1982'de yasal olarak kurulan İşçi Partisi, sol partilerin işbirliği ile 1988 seçimlerinde Porto Alegre Belediye Başkanlığı'nı kazanırken, toplumsal tabanını da sağlam bir şekilde kuruyordu. Öyle ki İşçi Partisi, ilerleyen süreçte güçlenerek genel başkanları Luis Inacio “Lula” da Silva ile devlet başkanlığı seçimlerini de kazanabilmiştir. Böylece, Porto Alegre deneyimi, bir yandan ulusal anlamda Brezilya'nın siyasi ve sosyal anlamda yeni bir döneme geçtiği süreçte hayata geçirilirken, özel olarak da söz konusu partinin yükselen başarısı için bir taban oluşturduğunu söylemek mümkündür. Yerel bir fraksiyonun örgütlediği ve toplumsal gerginliklerin had safhada olduğu bir dönemde yürütülen Fatsa'daki girişimin engellenmesinin, Brezilya'dakinin tersi bir şekilde, Türkiye'de yükselen sol muhalefetin

kurumsallaşmasını da engellediği savunulabilir. Dolayısıyla, 1980'lerin sonları ve 1990'lı yıllar her iki ülkenin farklı gelişim çizgisi izlediği bir süreç olmuştur.

İki farklı deneyimin en temel benzerlikleri, ikinci bölümde teorik çerçevesi çizilen yaklaşıma denk düşen katılımcı yönetim vurgusuyla hareket etmeleridir. Her iki deneyimin de temel amacı, demokratik pratikleri yerel düzeyden geliştirmek ve bunu için liberal demokratik çerçeveyi genişleterek var olan kurumları farklı bir biçimde işletmektir. Esasen, her iki şehirde de bu tüp bir yaklaşımın hayata geçmesini sağlayacak örgütlü yapı bulunmaktaydı. 1983'te kurulan Porto Alegre Mahalle Dernekleri Birliği, belediye başkanlığını yürüten İşçi Partisi'nin politikaları için bir alt-yapı oluştururken, Dev-Yol geleneğinin güçlü olduğu Fatsa'da da "Direniş Komiteleri"nin yapısı, uygulamada etkileyici olmuştur. Bu yapılar, direkt ve dolaylı olarak, yerel yönetimin politikalarının hayata geçirilmesinde etkin rol oynamışlardır. Bu bağlamda her iki şehir de toplumsal muhalefetin kolay örgütlenebildiği bir zemine sahipken, ulusal anlamda farklı siyasi konjonktürde olmaları, deneyimlerin kaderini etkilemiştir.

iii) Demokratikleşmedeki Temel Araçlar

Katılımcı yönetim hedefinin temel araçları, her iki uygulamada da, direkt katılımlı ve mahalle temelli oluşumlardır. Buna göre 7 mahallesi bulunan Fatsa'da, şehir 11 bölgeye ayrılmış ve buralarda kurulan "Halk Komiteleri", temel yürütme organı haline getirilmiştir. Halkın direkt katılabildiği komite toplantılarında kararlaştırılan sorunlar üç ila yedi kişiden oluşan yürütme kurulları aracılığı belediye meclisine iletiliyordu. Mahalle bazındaki toplantılar çoğunlukla belediye başkanının da katılımı ile gerçekleştiriliyordu (Aksakal, 1989:34-135; Uyan, 2004:56). Bu bağlamda, Halk Komiteleri, kurulmak istenen sistemin meşruluğunun temeli olmuştur. Ayrıca, mahalle komitelerinin temsilcilerinin toplandığı "halkla ilişkiler bürosu" adıyla bir büro oluşturmuştu. Bu sayede, yöneten-yönetilen ayrımının önüne geçilerek, karar alma süreçlerinde bireylerin daha fazla etki etmesinin önü açılmak istenmiştir.

Porto Alegre'de de bütçenin oluşturulması sürecinde, periyodik hale getirilen mahalle ve semt bazlı toplantılarda tartışılan konular, seçilen temsilciler aracılığı ile Belediye Bütçe Konseyi'ne sunulmuştur. Bunun dışında şehir ölçeğinde tematik toplantılar da düzenlenmiştir. Katılımcı Bütçe Konseyi, Porto Alegre'deki sürecin son halkasını oluşturur. Buraya, on altı bölge ve altı tematik meclis, Mahalleler Birliği, Belediye Çalışanları Sendikası ve belediye yönetimi Planlama Komisyonu ve Toplumsal İlişkiler Koordinasyonu temsilciler gönderir. Periyodik toplanan bu konseyin işlevi, alt birimlerde toplanan verilerin belediye yönetimine sunulması, bir önceki dönem bütçesinin

tartışılması ve gelecek yılın bütçesinin ana hatlarının belirlenmesidir (Avritzer, 2000; Koonings, 2004).

Bu bağlamda her iki deneyimin de yerel yönetim birimi ile -örgütlü ve örgütsüz- halk arasında bir işbirliğine dayandığı belirtilebilir. Kurumsal yapı ile sivil toplum arasındaki bu işbirliği, farklı bir yönetim enerjisi oluşturarak, liberal demokratik işleyişi dönüştürme fırsatı yaratmıştır. Ancak Porto Alegre'deki uygulamanın gerek şehrin nicel büyüklüğü hem de bütçenin belirlenmesindeki detaylar nedeniyle, daha karmaşık ve kademeli bir yapıda örgütlendiği vurgulanmalıdır.

iv) *Temel Amaçlar*

Porto Alegre ve Fatsa deneyimlerinin özgünlüklerini, kurdukları yapı kadar amaçladıkları dönüşüm de etkilemiştir. Buna göre her iki deneyimin de halkın direkt sorunlarına yönelik uygulamalarda bulunduğu görülmektedir. Bu sayede, siyasetin çözüm üreten bir rol alması sağlanmıştır. Porto Alegre'de belediye bütçesinin öncelikleri halk tarafından belirlenirken, Fatsa'da da örneğin “Çamura Son Kampanyası” gibi, yöreyi etkileyen sorunlar el birliği ile çözülmeye çalışılmıştır. Amaç, müzakereler ve katılım yoluyla, şehir yönetiminin birlikte ve halkın belirlediği kriterlerle yürütülmesidir. Buna göre hayata geçirilen uygulamaların, Porto Alegre'de “halk yönetimi ve önceliklerin tersine çevrilmesi” (Koonings, 2004; Gret/Sintomer, 2004), Fatsa'da ise “söz yetki karar halka” (Uyan, 2004) ifadeleri ile özetlenebileceği belirtilmiştir.

Bu çerçevede, Porto Alegre'de katılımcı bütçe uygulaması ile, siyasi alanda bir üretici-tüketici ilişkisinin ötesine geçilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bütçenin katılımcı bir şekilde belirlenmesi ile belediye meclisi üyeleri ile bireyler arasındaki dikey hiyerarşi kırılmak istenmiştir. Oluşturulan bu yapının siyasetten uzaklaştırılan halkın devlet içindeki çıkarlarını savunmak, devleti hizmetlerinin sunulmasını yenilemek ve yeniden dağıtım politikasını güçlü bir şekilde desteklemek temellerine dayanmaktadır. Öte yandan, katılımı en alttan başlatmak, bu sürecin hali hazırda organize olmuş çıkar gruplarının etkisi altına girmesini engellemiştir. Yaşanan sürecin “öğrenime açık” ve “gelişimsel” bir süreç olduğu ifade edilmektedir; diğer bir ifadeyle insanlar katılım süreçlerinde aktif oldukça yaşadıkları topluma ve onun dinamiklerine dair daha çok ilgi sahibi olacaklardır. Bu aynı zamanda insan doğasına inancın bir göstergesidir. Başka bir deyişle Porto Alegre'de, kaynakların fakirler ve organize olmamışların sürece katılımı ile dağıtılması, politik alanların özellikle dışarıda kalmış kesimleri odak alması ve katılım etkisi küçük parçadan başlayarak götürmesi ile, bu “sosyal öğrenme” potansiyeli hayata geçmiştir (Abers, 2004; Gandin/Apple, 2002).

Fatsa'da da benzer şekilde, belediye başkanı Fikri Sönmez, yönetimleri süresince halkın kendi kararına sahip çıktığını ve onun bir an önce yerine getirilmesi için, çaba harcadığını belirtmiştir. Sönmez'in belirttiğine göre (akt. Aksakal, 1989: 90) halk belediyeye yaptığı ödemelerin kendine hizmet olarak döndüğünü gördükçe, kısıtlı olan belediye gelirlerinin artması için mücadele etmiştir. Bu bağlamda gerek çamura yönelik kampanyada gerekse Kültür Şenliği gibi faaliyetlerde birlikte organize olan ve süreci yukarıdan bir emirle değil de kendiliğindenlik içinde yürüten bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Başkan Sönmez'in sözleriyle belirtmek gerekirse, "halkın onayı alınıp, onun düşüncesi ve desteği sağlanan işler mutlak başarıya ulaşmıştır. Halkın, haberdar olmadığı işlerden kendisine faydası dahi olsa, o işten haberdar edilmediği için ve düşüncesi sorulmadığından dolayı yardımcı olma ihtiyacını duymamıştır ve de olmamıştır" (akt. Aksakal, 1989:95).

Özetle, Porto Alegre ve Fatsa örneklerinde hayata geçirilen politikalar ile kent yönetiminin "teknik bir mesele" olduğu yönündeki yaklaşıma karşı çıkmıştır. Temsili süreçlerin doğrudan demokrasi uygulamaları ile dengelendiği süreçlerde teknik konular, siyasetten uzaklaştırmanın bir aracı olmaktan çıkmıştır. Bu sayede yöneten-yönetilen ayrımının aşılması, hesapverebilirliğin geliştirilmesi ve demokratik geleneğin güçlü bir şekilde hayata geçirilmesi konusunda her iki deneyim de önemli adımlar atmışlardır.

SONUÇ YERİNE: ATEŞİ TABANDAN YAKMAK!

İlk bölümde çerçevesi çizilen nasıl bir demokrasi tartışmalarına, ikinci bölümde önerilen yaklaşım, demokrasiyi tabana yaymak talebi, liberal demokrasiler içinde ikinci plana atılan demokratik geleneği, diğer bir deyişle halk yönetimi vurgusunu yeniden canlandırmayı talep eder. Bu bakış açısında siyaset alanının genişlemesi, demokratik politika için temel unsurdur. Çünkü farklılaşan ve gittikçe yeni katmanlara ayrılan toplumsal yapıda, siyasi sistemin meşruluğunu yeniden kazanması, tüm bu farklı kesimlerin yeterli düzeyde kapsanması ile mümkündür. Demokratikleşmenin ancak katılımın genişlemesi ile sağlanabileceğini vurgulayan bu yaklaşımda, kurumsal yapı ve dönemsel seçimler üzerinden yürüyen liberal demokratik çerçevenin direkt katılımli süreçlerle dengelenmesi talep edilir.

Yukarıda kısaca karşılaştırılan iki örnekte, bu düşüncenin direkt veya dolaylı olarak yansımaları bulunmaktadır. Söz konusu iki örnek, demokratik süreçlerin taban yayılarak, karar alma süreçlerinde örgütlü ve örgütsüz bireylerin daha etkin olmasını sağlamaya yönelmiştir. Böylece, demokratikleşme sürecinin yukarıdan-kurumsal bir bakış açısı ile değil tabandan-mücadeleci bir şekilde kurgulanması öngörülmüştür. Halkın direkt

katılımı ile temsilcilerin işbirliği şeklinde yürüyen sistemde, demokratik anlayışın meşruluk temeli yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır. Her iki örnek de, “demokrasinin yeniden düşünülmesi” yönündeki tartışmalar için teori ile pratik arasında bir bağ kurulabileceğini göstermiştir. Öte yandan farklı siyasi kültürlerde hayata geçirilen katılımcı yapılar, yeni taleplerle şekillenecek farklı deneyimler için örnek oluşturmaktadırlar.

Eğer demokrasiyi her şeyi çözecek, son bir amaç olarak görmek yerine, daha iyi bir yaşama dair atılacak adımlarda rehber olarak kullanılacak bir araç olarak görmek gerekirse, bu iki deneyimden çıkarılacak önemli dersler bulunmaktadır. Bu dersleri iyi çalışmak, başka bir dünyanın mümkün olduğuna dair umudu beslemek için üzerine gidilmesi gereken önemli bir husus olarak karşımızda yer almaktadır.

Kaynakça

- ABERS, Rebecca (2004), “Practicing Radical Democracy - Lessons From Brazil,” <http://www.nsl.ethz.ch/index.php/content/download/387/2479/file/>.
- AKŞİN, Sina (yay. sor.) (1995), *Türkiye Tarihi Cilt: 4 (Çağdaş Türkiye 1908-1980)* (İstanbul: Cem Yayınları).
- ANDERSON, John (2003), “Decentralization, local power and local development,” <http://www.yorku.ca/hdrnet/images/uploaded/Anderson.pdf>
- AKSAKAL, Pertev (der.) (1989), *Bir Yerel Yönetim Deneyi Fatsa* (İstanbul: Simge Yayınevi).
- AVRITZER, Leonardo (2000), “Public Deliberation At The Local Level: Participatory Budgeting In Brazil,” www.ssc.wisc.edu/~wright/avritzer.pdf
- BARBER, Benjamin (1995), *Güçlü Demokrasi- Yeni Bir Çağ İçin Katılımcı Siyaset* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev.: Abdullah Yılmaz- Mehmet Beşikçi).
- COLLIER, Ruth (1999), *Paths Toward Democracy: The Working Class Elites in Western Europe and South America* (Cambridge: Cambridge University Press).
- ERTEN, Metin (2004), *Karşıyaka Kent Meclisi - Kent Yönetimine Bir Katılım Deneyimi* (İzmir: Anahtar Yayınları).
- HARDT Michael/NEGRI, Antonio (2004), *Çokluk-İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev.: Barış Yıldırım).
- HELD, David (1995), “Democracy and New International Order,” ARCHIBUGI, Daniele / HELD, David (eds.), *Cosmopolitan Democracy An Agenda For A New World Order* (Cambridge: Polity Press).
- FUNG, Archon/ WRIGHT Erik Olin (2001), “Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance,” *Politics and Society*, 29/1:5-41.
- GANDIN, Luis Armando/ APPLE Michael W. (2002), “Challenging neo-liberalism, Building Democracy: Creating The Citizen School in Porto Alegre, Brasil,” *Journal of Education Policy*, 17/2:259-279.
- GRET, Marion/ SINTOMER Yves (2004), *Porto Alegre: Farklı Bir Demokrasi Umudu* (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev.: Azer Kılıç),
- HUNTINGTON, Samuel (1966), “Political Modernization: America vs. Europe,” *World Politics*, 18/3: 378-414.
- HUNTINGTON, S. (1991), *Üçüncü Dalga-20.yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma* (İstanbul: Yetkin Yay.) (Çev.: Ergun Özbudun).

- HURRELL, Andrew (1996), "The International Dimensions of Democratization in Latin America: The Case of Brazil," WHITEHEAD, Lawrence (ed.), *The International Dimensions of Democratization in Latin America* (Londra: Oxford University Press).
- İNSEL, Ahmet (2002), *Türkiye Toplumunun Bunalımı* (İstanbul: Birikim Yayınları).
- KAHRAMAN, Hasan Bülent/ KEYMAN, Fuat/ SARIBAY, Ali Yaşar (1999), *Katılımcı Demokrasi, Kamusal Alan ve Yerel Yönetim* (İstanbul: Demokrasi Kitaplığı).
- KOONINGS, Kees (2004), "Strengthening Citizenship in Brazil's Democracy: Local Participatory Governance in Porto Alegre," *Bulletin of Latin American Research*, 23/1:79-99.
- LACLAU, Ernesto/ MOUFFE Chantal (1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji* (İstanbul: Birikim Yayınları) (Çev.: Ahmet Karam / Doğan Şahiner).
- LINZ, Juan J. / STEPAN, Alfred (1996), *Problems Of Democratic Transition and Consolidation* (Baltimore-Londra: John Hopkins University Press).
- LUMMIS, C. Douglas (1996), *Radical Democracy* (Ithaca: Cornell University Press).
- MOORE, Barrington (2003), *Demokrasinin ve Diktatörlüğün Toplumsal Kökenleri* (Ankara: İmge Yayınları) (Çev.: Alaeddin Şenel / Şirin Tekeli).
- MOUFFE, Chantal (1993), *The Return Of The Political* (Londra: Verso).
- MOUFFE, C. (2002), *Demokratik Paradoks* (Ankara: Epos) (Çev.: A. Cevdet Aşkın).
- ÖZÜNLÜ, İlker (2006), "Zapatizm ve Alternatif Siyaset Yapma," *Birikim Dergisi*, Mart 2006, sayı 203:71-80.
- PAREKH, Bhikhu (1993), "The Cultural Particularity of Liberal Democracy," HELD, David (ed.), *Prospects For Democracy* (Cambridge: Polity Press).
- RAMIREZ, Mamani (2006), "Territory and Structures of Collective Action: Neighborhood Micro-Governments," *www.ephemeraweb.org*, 6/3:276-286
- SCHUMPETER, Joseph A. (1971), *Kapitalizm Sosyalizm Demokrasi* (İstanbul: Varlık Yay.).
- SKOCPOL, Theda (2004), *Devletler ve Toplumsal Devrimler* (Ankara: İmge) (Çev.: S.Erdem Türközü).
- ŞAYLAN, Gencay (1998), *Demokrasi ve Demokrasi Düşüncesinin Gelişmesi* (Ankara: TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi).
- UYAN, Mahmut Memduh (2004), *Toplumsal Dalganın Kırılışı- Fatsa (1978/1980)* (Ankara: Arayış Yayınları).
- WALL, Steven (2000), "Radical Democracy, Personal Freedom, and Transformative Potential of Politics," *Social Philosophy and Policy*, 17/1:225-254.
- WARREN, Mark E. (1996), "What Should We Expect From More Democracy? Radically Democratic Response to Politics," *Political Theory*, 24/2: 678-702.
- YILDIRIM, Ferzan (2003), "Yerel Yönetimler ve Yeni Yerel Siyasetler," VASSAF, Gündüz (ed.), *Mehmet Ali Aybar Sempozyumları 1997-2002 Özgürleşmenin Sorunları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).
- ZURCHER, Eric Jan (2004), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim).